

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

OBJEKT: Virtsu mõis

ŠIFR. NR.: _____

TELLIJA: Kalurikolhoos "Virtsu kalur"

TEOSTAJA: _____

Virtsu mõisa
ajalooline õiend

Juhataja: [Signature]
/V. Saks./

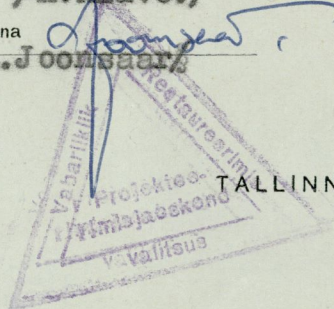
Peainsener:
Peaarhitekt: [Signature]
/K. Aluve./

Projekt-jaoskonna
juhataja: [Signature]
/A. Joonis/

Van. tead.
Peaspetsialist
ajaloosjal: [Signature]
/H. Sirel./

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: [Signature]
/E. Sedman./

Objekti autor: [Signature]
/H. Sirel./

TALLINN 1973.

Sissejuhatuseks

Käesolev ajalooline õiend on koostatud kalurikolhoosi "Virtsu kalur" tellimiskirja põhjal (kiri nr.3/668, 8.juunist 1972.a.), mis näeb ette endise Virtsu mõisa väravahoone restaureerimise.

Praegu kuulub endine Virtsu mõisa keskus Virtsu kalurikolhoosile, kelle valduses on säilinud mõisahooned, sealhulgas ka väravahoone. Ajalooline õiend annab lühikese ülevaate Virtsu keskaegse vasallilinnuse ja mõisakeskuse ajaloolise väljakujunemise kohta ning arhitektuuriajaloolise iseloomustuse ja stiil kriitilise hinnangu säilinud ajalooliste hoonete kohta.

Ajalooline õiend on aluseks olemasolevate ehitismälestistele, eriti aga mõisa väravahoone edaspidiseks säilitamiseks ja remont-restaureerimistööde läbiviimiseks.

Õiend on koostatud kohapealsete vaatluste ning arhiivsete ja kirjanduslike materjalide põhjal ja piirdub ainult arhitektuuriajalooliste tähelepanekutega. Õiendi koostamisel kasutati Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse poolt koostatud väravahoone ülesmõõtmisjooniseid 1972.aastast ja R.Valdre poolt tehtud fotosid. Ajaloolise õiendi koostamiseks määratud aeg ei võimaldanud kõiki vajalikke arhiivmaterjale läbi töötada, mistõttu mõisahoonete, eriti aga peahoone, ehitusajalugu ja kunstiväärtuste täpsem analüüs jääb tuleviku tööks. Edaspidi oleks vajalik arhiividest välja otsida ajalooline plaanimaterjal ja fotod, mis aitaksid paremini mõista ja hinnata Virtsu silmapaistvaid arhitektuurimälestisi.

Virtsu mõisa ehitusajalugu.

Virtsu mõis asub Läänemaal, Hanila kihelkonnas, väikesel Virtsu poolsaarel, praeguse Eesti NSV territooriumi administratiivse jaotuse järgi Haapsalu rajoonis, Hanila külanõukogus. Läänemaa kuulub juba muinasajal rajatud eesti maakondade hulka. Esimesed kirjalikud teated on XIII sajandi algusest, Läti Henriku kroonikast, kus Läänemaa nimetatakse Maritima - mereäärne maa ja Rotalia, eesti keeles Ridala, saksa keeles Wiek, ka Rotelvic.¹⁾ Maakonna hilisem nimetus Läänemaa tuli esmakordselt kasutusele 1574.aastal.²⁾ Soodest ja rabadest rikas ning kehva pinnasega Läänemaa ei pakkunud algsete vahenditega varustatud põlluharijale kergesti leiba. Seepärast jäi Läänemaa asustus muinasajal suhteliselt hõredaks ja ebahütlaseks. Kõige tihedam oli asustus maakonna keskosas, kahel pool Matsalu lahte. Läänemaa jagunes seitsmeks eri kihelkonnaks, milledest keskem oli Rotalia (Ridala). Tihedamini oli asustatud veel Hanila, Karuse, Lihula, Jaagupi, Mihkli ja Kullamaa ümbrus.³⁾

Maakonna mereäärne asend soodustas meresõitude ja kaubanduse arengut. Virtsu, Haapsalu ja Matsalu lahes olid juba muinasajal sadamakohad. Teatud tähtsust omas kagupoolsele Läänemaale ka Pärnu sadam.⁴⁾

Maanteed tähtsamaks sõlmkohaks oli Lihula-Karuse piirkond.⁵⁾

1) Koguteos Läänemaa I, Tartu, 1938, lk.258.

2) Samas, lk.258.

3) Samas, lk.258.

4) Samas, lk.256.

5) Samas, lk.256.

Siit läksid teed põhja poole, idasse ja lõunasse. Põhja poole Tallinna suunas kulgesid kaks teed: 1) Ridala-Keila tee ja 2) Laitse-Nissi-Tallinna tee. Lihulast läks üks suur tee Rapla kihelkonda, teine lõunasse Soontagana kihelkonda, sealt edasi Pärnu ja mööda randa Riiga ning Kuramaale.⁶⁾

Muinasajal rajatud linnused ja kindlustatud aulakohad etendasid muistsete läänlaste vabadusvõitluses tähtsat osa. Nende asemele rajati hiljem vallutajate poolt kivilinnused, kivist kindluskirikud, kloostrid ja kindlustatud kloostrimõisad. Keskajal rajatud ehitised olid peaaegu kõik kaitseehitised, ükskõik kas tegemist oli ordu või piiskopi linnustega, või üksikute elamutega maal, samuti ka kirikute või kloostrimõisatega. Peale Saare-Lääne piiskopkonna piiride kindlaksmääramist 1234. aastal, jagati maad piiskopi vasallidele, kelledest kujunesid suurmaaomanikud. Nendest suurmaaomanikest kujunesid keskajal välja mõjuvõimsad perekonnad, kes jaotasid omavahel maavaldused ja valitsesid riiki. Läänemaal olid tuntumad Joh. de Lode' pojad (endine foogt), kes ehitasid üles Koluvere linnuse, mis XV sajandil oli ajuti piiskopkonna halduslikuks keskuseks. Farenbachide perekonnale kuulus kümme mõisa. Olid veel Ungern'id, Zöge'd, Tittfer'id, Uexküll'id jt. Mõisate rajamine hoogustus eriti XIII sajandi lõpul ja jätkus keskaja lõpuni.

Virtsu vasallilinnust koos talle kuuluvate maavaldustega mainitakse ajaloolistes teatmematerjalides juba XIII sajandi keskel. Ajalooallikad kinnitavad, et suure väina ääres, kitsa vallina merre ulatuval poolsaarel, mitte kaugel Virtsu sadamast, kus lõpeb Eestimaad ühendav maantee ja algab ühendus Mu-

6) Koguteos Läänemaa I, Tartu 1938, lk.256.

hu ja Saaremaaga, asus Virtsu linnus.⁷⁾ Virtsu linnus valit-
ses väina, kontrollis väinast läbisõitvaid laevu ja võttis
neilt tollimaksu.⁸⁾ Linnuse järgi hakati Suurt väina nimetama
Virtsu väinaks.^{8a)} Virtsu vasallilinnuse rajajaks oli Hein-
rich von Uexküll.⁹⁾ Perekond Uexküllide valduses oli Virtsu
vasallilinnus kuni tema purustamiseni XVI sajandil. Virtsu va-
sallilinnuse ehitusajalugu on uurinud K.v.Löwis of Menar, kes
XIX saj. lõpul viis läbi seal arheoloogilisi kaevamisi. K.Lö-
wis of Menar'i andmetel oli linnus oma põhiplaanilt nelinurkne
25-meetri pikkuste külgedega. Lõunas oli värav, mis viis väike-
sesse siseõue, mille ümber gruppeerusid linnuse ruumid. Linnu-
se pearuumid asusid põhja-Lääne osas. Läänes, otse mere ääres
oli ümmargune nurgatorn aknaavaga merele. Tee linnusesse tuli
lõunast, piki luidet. Veel XIX sajandil oli tee ase mõningal
määral märgatav. Linnus oli ehitatud paekividest, kuid oli
kasutatud ka maakive. Vundamendid olid suurtest paekivi plok-
kidest. Linnuse välismüüride paksus oli üle 2 meetri. Linnuse
varemete lääneosas oli võlvitud käigu osi, mis oli täitunud
kultuurkihiga.¹⁰⁾

Ordu ja piiskopi vahelistes sõdades XVI sajandil, aasta-
tel 1529 ja 1533 Virtsu vasallilinnus vallutati ja hävitati.
Valmiera lepingu järgi aastast 1536 ei lubatud linnust enam
üles ehitada. Sellest ajast alates jäi ta varemetesse.¹¹⁾

7) K.v.Löwis of Menar, lk.157.

8) W.S.Stawenhagen, Virtsu loss ja Puhtu saar Eestimaal, al-
bum, Mitau, 1867.

8a) Samas esitatud arvamust pole senini teaduslikult põhjen-
datud.

9) Samas.

10) K.v.Löwis of Menar, lk.157, 158.

11) Samas.

Virtsu mõis asus sadamast 1,5-2 km eemal väikesel Virtsu poolsaarel, mille loodus oma ilusate salumetsade ja huvitavate puisniitudega on omapäraselt haruldane ja kordumatu. Laialehelised lehtpuud, tammed, vahtrad, pärnad ja saared moodustavad siinses maastikupildis väikesed metsade rühmad, mis vahelduvad pargimaastikku meenutavate puisniitudega, kus kasvavad Eestis vähe levinud haruldased põõsa- ja taimeliigid. Siinne maastik oli igati sobiv Vana-Liivimaa suursuguse aadliperekonna Uexküllide mõisaansambli rajamiseks. Seni teadaolevatel andmetel oli siin mõis juba XV sajandil.¹⁷⁾ Võib oletada, et sel ajal ehitati siia ka esimesed mõisahooned. Kuna Uexküllide valduses oli väina-äärne tugevasti kindlustatud vasallilinnus, siis polnud vajalik mõisa keskusesse rajada kindlusehitisi, nii nagu see oli tavaks paljudes ümberkaudsetes mõisates, Kloostimõisas, Koluveres, Padisel, Kolgal, Vigalas, Muugal jm. Peale ranna-äärse vasallilinnuse rajati XIV sajandil Uexküllide poolt veel Hanila kindluskirik. Seega oli lähemas ümbruses kaks tugevat kindlusehitust ja olemasolev mõis kujutas endast lihtsat puitehituste kompleksi, mis vähe erines ümberkaudsetest taluehitustest.

Koos ajaloolise situatsiooni muutumisega XVI sajandi lõpul, polnud enam vajadusi uute kindlusehituste rajamiseks. Mõisnikud asusid elama tavalistesse hoonetesse. See oli harilikult madal, ühekorruseline, õlg- või kisklaudkatusega puithoone. Selline hoonetüüp läbis kogu XVII sajandi ja ulatus

17) H.Ligi, lk.365.

XVIII sajandi keskele. Ta taandus suuremate mõisamajade ees alles uutes ajaloolistes tingimustes, peale Põhjasõda, kui mõisamajandus oli jõudnud stabiliseeruda ja hakkasid tärkama kapitalistlikud tootmissuhted.

Ka Virtsu uus mõisahoonete ansambel rajati XVIII sajandi keskel. Seda kinnitab säilinud hoonete stiilikriitiline analüüs ja ajalooline teatmematerjal. Mõisa peahoone ehitati 1765.aastal. See oli rokokoostiilis puitehitis, mis eesti mõisaarhitektuuris oli unikaalseks nähtuseks.¹⁸⁾ Kahjuks hävis hoone I maailmasõja ajal, 1918.aastal. Senini pole autoril õnnestunud leida ühtegi gravüüri ega fotot hoone kohta. Kahli ja keraamika spetsialist K. Strauss toob ära oma raamatus "Die Geschichte der Töpferzunft vom Mittelalter bis zur Neuzeit und die Kunsttöpfereien in Alt-Livland (Estland und Letland), Basel, 1969." Virtsu mõisa rokokoostiilis ahju foto, mille kõrval on näha rokokoostiilis seinamaalinguid. See on ka kõik, mis fotodest on õnnestunud leida. Hoone kohta on mõningaid andmeid avaldanud K.v.Löwis of Menar, kes XIX sajandi lõpul uuris Virtsu vasallilinnust ja 1912.aastal esines samasisulise ettekandega Riias toimunud Venemaa Läänemere-äärsete provintside ajaloo ja muinuskaitse ühingu istungil. Autori poolt tehtud ettekandes on mainitud ka XVIII sajandi keskel, 1765.aastal ehitatud Virtsu mõisat, mis oma rokokoo-stiililise sisekujundusega üllatas juba tollal kõiki ajaloo-uurijaid. 1912.aastal Riias peetud ettekanne leidis kommenteerimist ka Revalsche Zeitungis nr.117. Kahjuks on selle huvitava ehitismälestise ehitusajalooline uurimine ning tema kunstiväärtuste väljaselgitamine ja analüüs jäänud tegemata.

18) K.v.Löwis of Menar, lk.158.

Kuna hoone on hävinud, osutub see töö äärmiselt raskeks. Ainult põhjalik arhiivsete materjalide läbitöötamine võiks anda hoone kohta mõningaid täiendavaid andmeid. Käesoleva ajaloolise õiendi raamides polnud kahjuks võimalik seda teha.

Üheaegselt peahoonega ehitati mõisa valitsejamaja, suured karjalaudad, tallid, aidad, viljarehed jt. majandushooned. Nendest on säilinud ainult valitsejamaja ja arkaadidega aidahoone, mis on XVIII sajandi lõpust ja varemtes viljakuivati eemal põllul.

Kõrvalhoonete ehitusstiil on lihtne, kandes fassaadil barokkstiili elemente. Ühekorruseline paekivist valitsejamaja on kõrge poolkelpkatusega. Hoone fassaadi kaunistavad üksikud pilastrid ja akende laiad krohvraamistused. Hoone keskel oli algselt suur mantelkorstenköök, mille konstruktiivsed osad on säilinud. Arkaadidega aidahoone fassaad on analoogiliselt pilasterliigendusega. Suur karjahoov oli ehitatud nelinurkselt ümber siseõue.¹⁹⁾ Kahjuks pole viimasest midagi säilinud. Kolhoosi uued karjalaudad asuvad samal kohal.

Koos suurejoonelise hoonetekompleksi väljaehitamisega rajati ka mõisa ümbruse park. Pargiala piirati kõrge kivist müüri-
riga, mida kattis S-kivi katus. Pargi peasissekäiku tähistas monumentaalne väravahoone, mis on säilinud.

1878. aasta mõisaplaanil on näha mõisahoonete situatsioon, aed ja park, mis osaliselt on säilinud. Suurem osa pargi maa-
alast oli looduslik metsapark, ainult peahoone lähem ümbrus oli kunstlikult rajatud pargi ilmega. Mõisast viis välja pargi-
allee, mis jätkus loodusliku salumetsaga. Mõisa peahoone ees oli regulaarses stiilis barokk-aed ja park, mille geomeetriline pla-
neering oma teedeastangute ja parteraadadega on praegugi veel jälgitav. Pargi kompositsioonilise kesktelje moodustas sirge

19) Suulised andmed, kogutud autori poolt 1972. aastal. Konstantin Steinbergi ja August Sepa käest (mõlemad üle 70 a. vanusel.)

peatee mõisa häärberist väravahoone, mida piirasid kahelt poolt geomeetriliselt kujundatud lillepeenrad. Seda teed nimetati puujengide alleeks. Pujengide alleest jäid kahele poole parteraiad ja terrassid lillede ja madalaks püगतud põõsastega, mis vaheldusid muruväljakutega. Kohalik loodus ja taimestik andis siin rohkesti võimalusi aia kunstipäraseks kujundamiseks.

XIX sajandi keskel, seoses kunstis ja pargiarhitektuuris toimunud muudatustega, teostati osaliselt pargi ümberplaneerimine. Geomeetriliste kujundite alusel vormitud puud, hekid ja lillepeenrad jäid uues ansamblis püsima. Parteraiad ja muruväljakud likvideeriti, nende asemele istutati puud. Maja taha rajati ringtee. Loodusele püüti anda tagasi tema loomulikkus.

Mõisa peahoone taha jäi juurviljaaed ja kasvuhooned. Ka see aiaosa oli XVIII sajandi keskel regulaarse planeeringuga. Hilisemad ümberkujundused pole sellest perioodist midagi säilitanud.

Praegu on Virtsu mõisa esine park laostunud. Palju puid on hävinud. Vanad pargialleed rohtunud. Parki on ehitatud suveestraad, lasteaia hooned jm. paviljonid. Nende ehitiste planeerimine ja arhitektuur pole kooskõlas looduskaitse ja muinsuskaitse alaste nõudmistega. Ka kolhoosi uue keskusehoone planeering on ebaõnnestunud. Vanade mõisaparkide uuel planeerimisel peaks arvestama hoonete ajaloolist situatsiooni ja väljakujunenud pargi kompositsiooni. Ainult sel teel on võimalik säilitada ja taastada ajaloolist miljööd. Endistes mõisates oli kõige väärtuslikum pargi ja hoonete ansamblilisus. Seda tuleb säilitada. Väärarvamused mõisa arhitektuurist kui säilitamist mitte vajavast sakste mälestusest, ei pea paika ja on ammu ümber lükatud. Kõik vanad mõisaansamblid moodustavad silmapaistva osa meie rahva kultuuri-pärandis.

Ehituskirjeldus

Suurejoonelise mõisaansambli mälestisena on jäänud püsima vaid väravahoone, mis ehitati üheaegselt mõisa peahoonega XVIII sajandi keskel. Värava fassaad on barokkstiilis, mis XVIII saj. keskel ja XVIII saj. II poolel avaldus peale mõisahoonete ka mitmesugustes arhitektuuri väikevormides, kabelite, paviljonide ja väravaehitiste näol.

Värav on ehitatud paekivist, pealt krohvitud pinnaga, mis algselt oli värvitud roosakas-punaseks. Fassaadi üldilme on ühtlane ja sümmeetriline. Põhjapoolset peafassaadi kaunistavad väikeste plaatkapiteelidega laiad ja lamedad dolomiidist pilastrid. Peafassaadi kroonib lihtne friis, millele toetub kõrge kolmnurkne, barokkstiilile omane ovaalse avaga frontoon. Väravale monumentaalse ilme andmisel oli kõrge frontoon peamiseks komponendiks.

Värav oli kahe korruseline. Korruste vahet markeerib fassaadil karniisvööt.

Välisfassaadi keskel on kõrge ümarkaarne läbisõiduava, mida flankeerivad kahel pool külgedel asuvate kõrvalruumide kõrged aknaavad. Värava tunnel oli kahekordselt uksestatud. Ustest on säilinud ainult tugevate raudhingede konksud müüris. Arvatavasti olid hooneel stiilsed sepiväravad. Seda arvamust kinnitab ka ajalooline traditsioon.²⁰⁾

Väravahoone lõunafassaad on oma kujunduselt lihtsam. Puudub friis, vahekarniisid ja pilastrid. Ümarkaarse läbisõiduava kohal on ovaalse avaga kõrge kolmnurkne viil, mille alumist äärt palistab profileeritud plaatkarniis. Hoone sümmeetrilisust rõhutavad

20) 1972.aastal autori poolt kohalike elanike käest kogutud suulised andmed (Konstantin Steinberg ja August Sepp, mõlemad üle 70a. vanad.)

külgedel asuvad aknaavad, millest parempoolne on kaarsillusega, vasakpoolne aga kujundatud petikuna. Hoone lõunafassaadil on vundament vaevalt märgatav, kuna kultuurikiht näib olevat vähemalt 1 m paksune.

Nagu juba eelpool nimetatud, oli väravahoone kogu ulatuses kahe korruseline ja kaetud kõrge kivikatusega (S-kivi). Nii värava läbisõit kui ka kõrvalruumid olid puidust vahelagedega ja katusekorrusega. Puidust vahelae koos lae taladega on hävinud. Säilinud on ainult vahelae talade augud müüris. Hävinud on ka hoone kivikatus koos kandekonstruksiooniga.

Kummagil pool värava läbisõitu viivad ukseavad värava kõrval olevatesse ruumidesse, mis on 4x3 m suured. Mõlemate ruumide tagafassaadi seinas olid köetavad kaminad, millede alumised osad on varisenud. Kõik esimese korruse siseruumid, sealhulgas ka läbisõidu tunnel, olid krohvitud ja värvitud. Kohapeal tehtud värvisondaažid näitavad, et mõlemate kõrvalruumide seinad olid värvitud tumeroosaks (kergelt punaka tooniga), läbisõiduava oli heleroosa, enam-vähem ühes toonis hoone tagafassaadiga. Katusekorruse ruumid olid krohvimata.

Parempoolsel ruumil on esimesel korrusel neli aknaava, milledest kaks on kinni müüritud. Teisel korrusel on üks aknaava läbisõidu tunneli poole. Nii siseustel kui akendel olid madalad kaarsillused.

Vasakpoolsel ruumil oli algselt esimesel korrusel kolm aknaava ja üks ava teisel korrusel läbisõidu tunneli poole. Kõik müüriavad on märgatavad, kuid mitte täiest ulatuses mõõdetelt määratavad. Nende olemasolu põhjendamine nõuab täiendavaid uurimisi nii kohapeal kui arhiivis, mis paratamatult kaasneb objekti projekteerimistöödega. Senised uurimused näitavad, et kaminaga köetavaid ruume kasutati regulaarselt.

Kuna mõisa aed ja park oli võõrastele rangelt suletud territoorium, siis pidi olema peaväravas alati inimene, kes avas ja sulges läbisõidul väravad ja aeda ning parki valvas. Värava otsaaknad olid suunatud kahel pool väravat kulgeva kõrge paekivist aia poole, mis võimaldas aeda pidevalt jälgida. Ligi kahe meetri kõrgune paekividest laotud ja krohvitud aed, mis pealt oli punaste S-kividega katustatud, piiras ringina mõisa aia ja pargi territooriumi.

Väravahoone tehniline seisukord on halb. Seinad on suuremas osas säilinud, kuid varisemise ohus. Vasakpoolse ruumi otsa sein on varisenud. Ka siseruumide ukse ja aknaavad on osaliselt varisenud. Hävinud on kõik vahelaed ja katusekorrus koos katusega. Krohv on seintel maha langenud. Eriti halvas olukorras on hoone lõunapoolne tagafassaad, mille otsaviil on suures osas varisenud. Tagafassaadil on säilinud vaid üksikuid krohvijälgi. Viilu osa on täiesti ilma krohvita. Hoone kivipörand on hävinud. Selle asemele on tekkinud kohati ligi meetri paksune täitepinna. Pörand tuleks taastamisel viia algsele nivoole. Olemasolevas olukorras hoone hävib. Ehitismälestise säilitamise ja eksponeerimise huvides tuleks asuda koheselt hoone taastamisele. Hoonele tuleks tagasi anda tema ajalooline ilme, säilitada kõik algsed ehitusosad ja rekonstrueerida siseruumid kohalikule koolile vajalikuks koduloo muuseumiks.

P u h t u .

Omapärase looduse, taimestiku ja loomastikuga Puhtu saar äratas tähelepanu juba keskajal. XIV sajandist alates kuulus Puhtu perekond Uexküllide maavalduste hulka, olles sajandite jooksul balti aadli tuntud puhke- ja suvituspaik. Siinne laialeheline salumets on mälestusmärk 4000 aastat tagasi valitsetud atlantilisest merekliimast. Praegu esinevad sellised metsad vaid Kesk-Euroopas. Siin on tooniandvaks tuulesasitud jändrikud tammed, millede vanust hinnatakse 700-800 aastale. Rohkesti on pärni, saari, vahtraid, haabu ja kaski. Alusmetsa moodustab sarapuu. Poolsaare kirde- ja idaservas kasvavad männid, kuused ja kadakad. Peale kohalike puuliikide on siia sisse toodud ja istutatud kuuski, lehiseid ja mägivahtraid, jt. liike. Kokku on siin ligi 60 puu- ja põõsaliiki. Ranna ääres on rohkesti rändrahne, millede vahel kasvab merikapsas. Seda omapärase looduse nurgakest elustab rikkalik loomastik, milles valitsevad linnud. Saarel on nähtud üle 206 linnuliigi. Puhtu asub Valge mere - Balti mere lindude rändemagistraalil, mida mööda nii kevadel kui sügisel sadu tuhandeid linde lendab. Rikkaliku linnustiku tõttu on Puhtu valitud ENSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi Ornitoloogiajaama asukohaks, kus teostatakse igakülgset linnustiku uurimist. Peale lindude on Puhtus registreeritud üle 31 imetaja liigi.

Tänapäeval moodustab Puhtu koos Virtsu poolsaare ja tümberkaudsete saarekestega Virtsu-Laelatu-Puhtu looduskaitseala.

Esimesed suvemajad ehitati siia XVIII sajandi keskel, kui Virtsu mõisa omanikuks oli Thure von Helwig. Viimane oli suur luule ja kunsti harrastaja ning looduse sõber. Suvilate juurde

rajati park ja esimesed iluaiad. Üks suurem suvimaja ehitati saare keskele. See oli kolme korruseline kaheksanurgeline hollandi stiilis puitehitis, mille juurest kulgesid mitmes suunas sirged metsateed mereni. Metsateede ääres olid väiksemad 2-3 toalised suvilad külalistele. Peale suvilate ehitati saarele veel suurem elumaja, nn. "Perekonnamaja", mille juurde rajati haruldaste taimedega iluaed. Siin õitsesid roniroosid, rhododendronid, asalead, tsentifioliad ja orhideed. Lillepeenarde vahel kulgesid punase liivaga kaetud kõnniteed. Iluaeda piiras stiilne sepisaed, mille juurest algas haruldaste puuliikidega park, mis ühines laialehelise salumetsaga üheks looduslikuks pargiks. Perekonnamaja lähedal oli ühekorruseline kaheksanurgeline hollandi-stiilis "söögisalong", mille läheduses oli veel rida väiksemaid suvemaju. Need olid ühetaolised lahtise verandaga puitehitised, mis olid mõeldud väikese perekonnaga suvitajaile. Saarele ehitati valvurimaja koos vajalike majandushoonetega.

XVIII sajandi keskel rajatud Puhtu park koos siia ehitatud suvemajadega ühendati oskuslikult loodusliku pargimetsaga üheks tervikuks, rikkumata looduse ilu. Siin ei kasutatud pargi kujundamisel kääre ega joonlauda. Loodusele jäeti alles tema loomulikkus. See oli kontrastiks samal perioodil rajatud barokkstiilis mõisaparkidele, olles seda väärtuslikum ja huvitavam.

1813. aastal püstitati saarele Wilhelmine Helwigi poolt Schilleri mälestussammas, mis oli esimene Schillerile pühendatud mälestussammas maailmas.²¹⁾ Hiljem rajati siia hulgalt mitmesuguseid hauamonumente ja mälestussambaid. Puhtus asub Virtsu mõisaomanike matusepaik.

21) Arbeiter des Baltischen Historiker Tages zu Reval, 1912. Reval 1932, lk.159. Koostanud: /H. Sirel./

/H. Sirel./ *H. Sirel*

Kasutatud kirjandus ja allikmaterjalid.

Arhiivid ja muuseumid:

RAKA, f.854, nim.1, s.-ü.24, 26, 27, 203, 251, 266, 282.

RAKA, f.1.IV, nim.1, s.-ü.192.

Riikliku Ajaloomuuseumi dokumentaalfond, foto ja graafika kogu.

Riikliku Etnograafiamuuseumi fotokogu.

Kirjandus:

J.Jung, Muinasteadus eestlaste maalt III, Tartu, 1910.

Kröger, A.W., Ehstländische Verkehrs und Adressbuch für 1893/94,
Riga, 1893.

H.Ligi, Talupoegade koormised Eestis 13.saj. - 19.saj. alguseni,
Tallinn, 1968.

H.Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja
ajal (1558-1561), Tallinn, 1961.

Koguteos Läänemaa I, II, Tartu, 1938.

K.v.Löwis of Menar, Burglexikon für Alt-Livland, Riga, 1922.

K.v.Löwis of Menar, Die Burgruine Werder in Ehstland - artikkel
kogumikus Sitzungsberichte der Gesellschaft für
Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen
Russlands, aus dem Jahre 1912, Riga, 1914.

G.O.Hansen, Geschichte des Geschlechtes derer von Uexküll,
I Band, Reval, 1900.

Land-Rolle, des Ehstlandische Governements, 1840, Reval, 1841.

W.S.Stawenhagen, Album Ehstlandischer Ansichten..., Mitau, 1867.

U.Sternberg, P.v., Die Revision vom Jahre 1580 und die Befra-
gung vom Jahre 1589, Beiträge zur Kunde Est-, Liv-
und Kurlands, VIII 1-2, Reval, 1915.

K. Strauss, Die Geschichte der Töpferzunft vom Mittelalter bis zur Neuzeit und die Kunsttöpfereien in Alt-Livland, Basel, 1969.

Stackelberg, O.M., Genealogisches Handbuch, Görlitz, 1923-31.

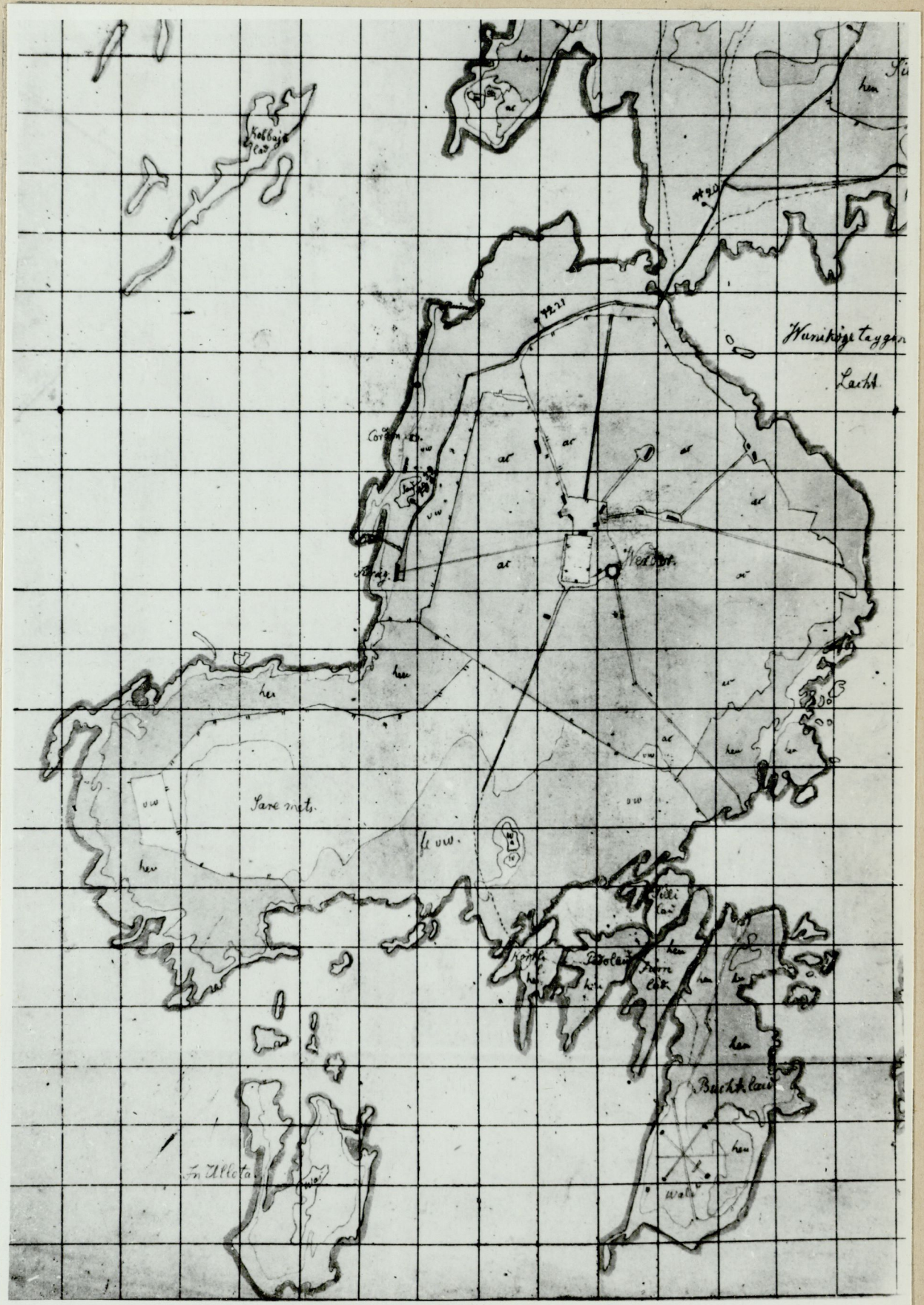
Klingspor, Carl, A., Baltisches Wappenbuch, Stockholm, 1882.

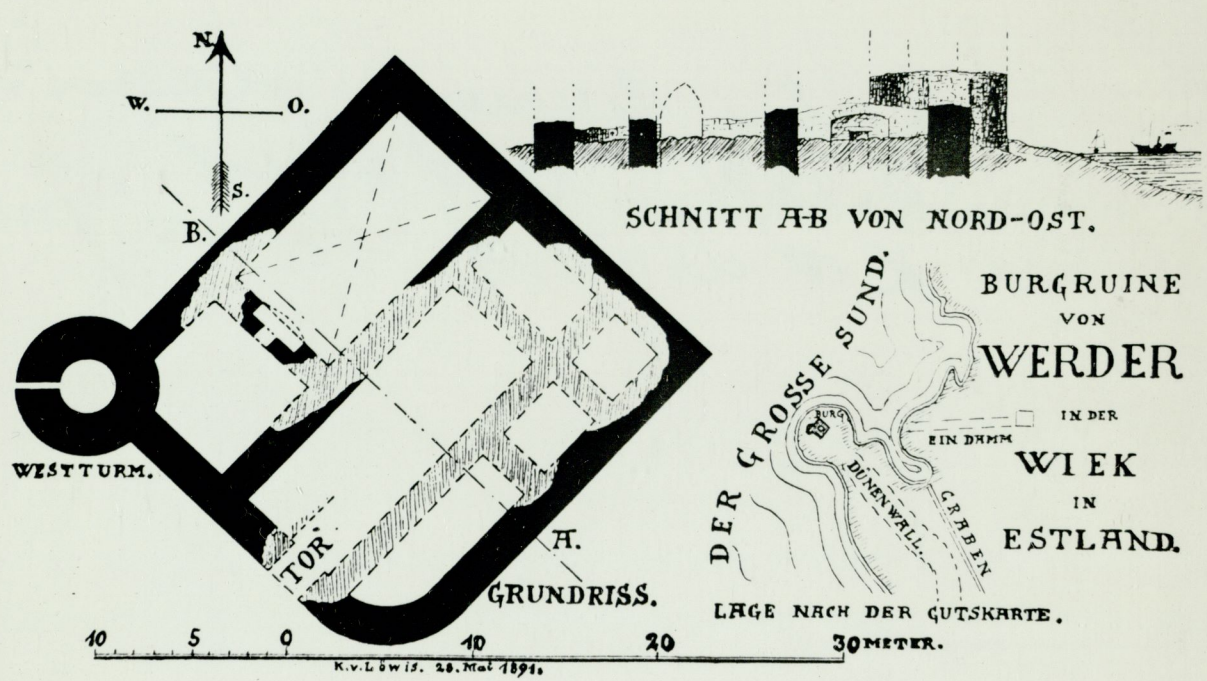
Revalsche Zeitung nr.117, 1912.a.

Illustratsioonid

1. Virtsu mõisa situatsiooniplaan XIX saj. keskelt.
RAKA F 2021, n.1, s.-ü.18. N-14665
2. Virtsu linnuse plaan a.1891, koostanud K.v.Löwis
of Menari poolt, fepro. R.Valdre, 1972. N-14666
3. Virtsu mõisa väravahoone esifassaad, foto
R.Valdre, 1972. N-14663/2
4. Väravahoone tagafassaad, foto R.Valdre, 1972. N-14663/1
5. Väravahoone tagafassaadi otsaviil seestpoolt.
Foto R.Valdre, 1972. N-14661/3
6. Väravahoone vasakpoolse ruumi kamin. Foto
R.Valdre, 1972. N-14661/2
7. Väravahoone parempoolse ruumi kamin. Foto
R.Valdre, 1972. N-14664/1
8. Väravahoone parempoolse ruumi esifassaadi aken.
Foto R.Valdre, 1972. N-14662/3
9. Väravahoone parempoolse ruumi II korruse aken
seestpoolt. Foto R.Valdre, 1972. N-14664/3

10. Väravahoone vasakpoolse ruumi II korruse aken
läbisõidu poolt. Foto R.Valdre, 1972. N-14662/1
11. Väravahoone vasakpoolse ruumi II korruse aken.
Foto R.Valdre, 1972. N-14661/1
12. Väravahoone vasakpoolse ruumi läbisõidupoolne
sein. Foto R.Valdre, 1972. N-14662/2
13. Väravahoone parempoolse ruumi siseuks. Foto
R.Valdre, 1972. N-14664/2

10 5 0 10 20 30 METER.

K.v.Lewis. 28. Mai 1891.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.